

Ye's ve Be's Halinde İmânın Hükümü: Firâvun'un İmânı Örneği

Yrd. Doç. Dr. Mahmut ÇINAR*

Özet

İmân, İslâm âlimleri tarafından, insanın hür irâdesi ile benimsemesi gereken bir tercih olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle, insanın irâdesini devre dışı bırakan her hangi hâricî bir tesirden dolayı ikrâr edilen imânın geçerliliği tartışılmıştır. Buna örnek olarak, Hz. Mûsâ ve kavmini kovayarak Kızıl Deniz'de boğularak ölen Firavun'un boğulmadan hemen önce ikrâr ettiği imânın geçerli olup olmadığı hakkında birçok risâle kaleme alınmıştır. İbnü'l-Arabî, bu konuda İslâm âlimlerinin genel yaklaşımına aykırı değerlendirmelerde bulunduğundan, risâlelerin önemli bir kısmı onunla aynı görüşte olmamakla beraber, onu savunma mâhiyeti taşımaktadır. Bu makalemizde söz konusu yazma risâlelerden örnekler seçilerek konu üzerinde bir sonuca varmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmân, Firavûn, İbnü'l-Arabî, ye's, be's, yazma risâleler.

Abstract

Faith was evaluated by the scholars of Islam as a choice that it should be adopted by the free will of man. On that account, because of any external effect which disable human free will validity of the profess of belief was discussed. As an example, many treatises were written about that whether the faith of Pharaoh who drowned just before his profess of belief in the Red Sea while he was following the prophet Musa and his people was valid. Since Ibn al-Arabi's relevant opinions were in opposition to general approach of Islamic scholars, significant part of the treatises were defended him, although they have different opinion. In this article with selecting examples in the given treatises we tried to reach a conclusion on this issue.

Key Words: Faith, Pharaoh, Ibn al-Arabi, hopelessness, regret, historical writing treatise

Giriş

“İman”, insanın bireysel ve toplumsal hayatı üzerinde belirleyici olan temel unsurlardan biridir. İnsanların büyük bir çoğunluğunun dinî inanç ve kabullere sahip olması onların hayatlarını da bu inanç ve kabuller doğrultusunda şekillendirmelerini beraberinde getirmektedir. “İman”, insanların dünya hayatında tabi olacağı hükümlerin belirlenmesinde etkili olduğu gibi, öldükten sonraki hayatın şekillenmesinde de belirleyicidir. Buna bağlı olarak insanlar, inanç durumlarına göre “mümin, kâfir, münafık” gibi kategorilere ayrılarak farklı gruplar oluşturmaktadır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar arasında ortaya çıkan tartışma ve kavgalarda da bu tür gruplaşmaların etkisi önemlidir. Bu tartışmalarda imânın hangi durumlarda sahih olduğu, imân-amel ilişkisi, imânı

* Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, cinarmahmut02@gmail.com.

geçersiz kılan durumlar gibi hususlar başlıca rol oynamışlardır.

Îmân, bir insan için sadece ahiretini ilgilendiren bir konu olmayıp aynı zamanda dünyasını da doğrudan ilgilendirmektedir. Özellikle îmân eden bir insanın, diğer insanlarla ilişkilerini, önemli ölçüde îmânı belirlemektedir. Aslında îmânın hangi durumlarda geçerli, hangi durumlarda geçersiz oluşunun bu kadar derinlikli olarak tartışılmasının perde arkasında da, sâir insanlara karşı nasıl bir tavır içine girilmesi gerektiği noktası yatmaktadır. Îmânın, Allah-insan ilişkisi ile de doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. İnsana dünya hayatında verilen nimetler ve insanın bunlar karşısında, îmân çerçevesinde takındığı tavır bu anlamda önem arz etmektedir. İnsanın zihin dünyasındaki Allah tasavvuru, değerlendirmelerini etkilemekte, bu tasavvur îmânın hangi durumlarda geçerli, hangi durumlarda geçersiz olduğunu belirlemektedir. Makalemiz bütün bu değerlendirmeler doğrultusunda İslâm akâidi açısından Firavun'un îmânının yerini tesbit etmek amacıyla ortaya konulan yaklaşımları ele alarak bir neticeye varmayı hedeflemektedir. Konuya İslâm âlimleri tarafından îmân için yapılan tarif ve belirlenen çerçeve ile başlamak işimizi kolaylaştıracaktır.

“Îmân” sözlükte “emniyet ve güven duymak” anlamına gelen “emn” kökünden türemiş olup “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” mânasında kullanılmaktadır. Dinî bir terim olarak “peygamberleri, din adına Allah’tan alarak tebliğ ettiği hususlarda tasdik etmek ve onlara inanmak” şeklinde tarif edilmektedir. Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413), sözlükte “kalb ile tasdik”, dinî bir tâbir olarak ise, “kalb ile inanma, dil ile de ikrâr” olduğunu belirtmektedir.¹ İmanın salt tasdik, marifet veya ikrarla oluştuğu şeklinde farklı görüşler bulunmaktadır. İman için yapılan değerlendirmelerin tümünde bunun bir fiil olduğu hususu ön plana çıkmaktadır. Kalbin, dilin veya sair uzuvların fiili olması konusunda farklı yaklaşımlar bulunmakla beraber onun bir fiil olduğu konusunda hâkim bir kanaat oluşmuştur.² Kur’an’da oldukça yoğun bir şekilde üzerinde durulan îmân, insanların kendi irâdeleriyle seçip kabullenecekleri bir ameliye olarak sunulmaktadır.³ İman bir fiil olarak değerlendirildiğinde; bu fiilin faili olan insanın irâde ve ihtiyârı doğrudan devreye girmektedir. Zira îmân sorumluluk gerektirdiğinden, bunun neticelerinin terettüp etmesi için irâde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu durumda Kur’an îmânı, insanların vicdanının (irâde) bir tercihi olarak değerlendirdiğine göre insanın vicdanını, insanın irâdesini etkileyen ve bağımsız karar vermesini engelleyen durumlar söz konusu olduğunda; bunların tesiriyle meydana gelen îmân veya onun zıddı olan inkârın nasıl değer-

¹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Târîfât*, baskı yeri ve tarihi yok, s. 40. Geniş bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, XXII, 212-214; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, “İman”, *KTS (Kelam Terimleri Sözlüğü)*, İstanbul 2010, s. 154-155.

² Geniş bilgi için bk. Sinanoğlu, a.y.

³ el-Kehf 18/29. Ayette meâlen şöyle denilmektedir: “De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen îmân etsin, dileyen inkâr etsin.”

lendirilmesi gerektiği önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tartışmanın odak noktasını îmân-irâde ilişkisi oluşturmaktadır.

Kur'an'da baskı ile (irâdeleri devre dışarı bırakılmak suretiyle) inkâra zorlanan ve normal şartlarda îmân etmedikleri halde belirli tabîi veya beşerî felâketler karşısında Allah'a sığınarak yalvarıp yakaranların durumuna işaret edilmektedir. Söz gelimi "Kim îmân ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi îmân ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan hariç- kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah'ın gazabı bunlardır; onlar için büyük bir azap vardır"⁴ mealindeki ayette kendi irâdesinin bir tercihi olmaksızın baskı ile inkâra zorlanan kimsenin Allah katında inkâr etmiş sayılmayacağı ifade edilmektedir. Tefsirlerde bu ayetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak ilk dönemlerde Müslüman olan Mekkelilerden bazılarının inkâra zorlandıkları ve bunların bir kısmının baskı karşısında inkâra döndükleri kaydedilmektedir. Bir kısmı her şeye rağmen îmânda sebat göstermiş, bir kısmı da gönlü îmânla dolu olduğu halde baskılardan kurtulmak için sözde inkâr etmiştir. Bunlara örnek olarak Ammâr b. Yâsir verilmekte ve bu durumdan dolayı ağlayarak Hz. Peygamber'e geldiğinde, Hz. Peygamber'in onun başını okşayarak tekrar işkence görmesi durumunda aynı şekilde davranabileceğine ruhsat verdiği belirtilmektedir.⁵ Diğer taraftan normal şartlarda îmânî tercih etmedikleri halde, muhtemel tabîi bir felâket karşısında Allah'ın dinini kabul edip, sahil-i selâmete çıktıklarında inkâra devam edenlerin durumları şu şekilde tasvir edilmektedir: "Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O'na has kılarak (ihlâsla) Allah'a yalvarırlar. Fakat onları salimen karaya çıkarınca, bir bakarsın ki, (Allah'a) ortak koşmaktadırlar".⁶ Burada söz konusu edilen îmânın samimi ve hâlis bir niyetin neticesi olmayıp muhtemel belayı defetmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Her iki ayetten de îmânın sahih olabilmesi için irâde ve ihtiyâr doğrultusunda meydana gelmesi gerektiği neticesi çıkmakta, beşerî veya tabîi bir zorlama ve baskı altında ikrâr edilen îmân ya da inkârın geçersiz olduğuna dikkat çekilmektedir.

Konu etrafında değerlendirilmesi gereken ayetlerden biri de; "Artık o çetin azabımızı gördükleri zaman: Allah'a inandık ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik, derler. Fakat azabımızı gördükleri zaman îmânları kendilerine bir fayda vermeyecektir. Allah'ın kulları hakkında süregelen âdeti budur. İşte o zaman kâfirler hüsrana uğrayacaklardır"⁸ mealindeki ayettir. Allah'ın azabının bilfiil müşahede edilmesi anına göndermede bulunan bu ayette o anda ikrâr edilen îmânın ğayba îmân olmaktan çıktığı ve sahih olmadığı ifade edilmektedir.

⁴ en-Nahl 16/106.

⁵ Geniş bilgi için Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1401/1981, XX, 123

⁶ el-Ankebût 29/65. Ayrıca bk. Yûnus 10/22; Lokman 31/32.

⁷ Ayetin tefsiri için bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (nşr. Bekir Topaloğlu), İstanbul 2008, XI, 145-146.

⁸ el-Mü'min 40/84-85

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) başta olmak üzere birçok âlim ve müfessir bu ayetlerin tefsirinde; azâbı müşâhede anında îmân ettiklerini ikrâr edenlerin îmânının kendilerini azabtan kurtarmaya yönelik bir îmân olduğunu, îmânın özgür bir ortamda, hür irâde ile gerçekleşmesi anında kabul edilebileceğini, azâbı görme ve onu hissetme anında ise, kabul edilemeyeceğini ve bu nedenle söz konusu îmânın sahih olmadığını kaydetmektedir.⁹

Anılan ayetlerin yanı sıra tarif ve mahiyeti dikkate alındığında; îmânın ğayba müteveccih ve özü itibariyle ihtiyârî olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hangi amaç ve cihetten gelirse gelsin irâdeyi devre dışı bırakacak bir baskı karşısında meydana gelen îmân sahih ve muteber olmayacağı gibi azâbı hissetme ve görme anında meydana gelen îmân da, îmân anlamını kaybettiğinden sahih ve geçerli olmayacaktır. Literatürde îmân etrafında zaman zaman farklı tartışmalar yapılmış olmakla beraber ümmetin ana kitlesini temsil eden ulemânın değerlendirmeleri genel olarak bu merkezde toplanmıştır.

Ye's ve be's halindeki îmân söz konusu olduğunda ilk akla gelen çarpıcı örnek Firavun'un îmânı konusudur. Bu konu, her ne kadar sınırlı bir kesim arasında değerlendirmelere konu olmuş ise de, müteahhirîn dönemde zaman zaman popüler hale gelerek gündem oluşturmuştur. Firavun'un îmânı İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile birlikte tartışma konusu olmuş, sonraki dönemlerde konu etrafında yapılan tartışmalar üzerine risâleler kaleme alınarak bunlardan oluşan önemli bir literatür meydana gelmiştir. Her ne kadar Firavun'un îmânının muteber olduğuna dair bazı ifadeler, ondan önce bir kısım İslâm âlimine isnad edilmekte ise de, tartışmanın merkezini, İbnü'l-Arabî'nin, Firavun'un "tertemiz (tâhir ve mutahhar) olarak" öldüğünü kaydetmesi oluşturmaktadır.¹⁰ Daha sonraları birçok İslâm âlimi leh ve aleyhte risâleler yazarak konuyu değerlendirmiştir. Söz konusu risâlelerden anlaşıldığına göre Firavun'un îmânı konusu zaman zaman ciddi tartışmalara sebep olmuş, Osmanlı toplumunun önemli bir kesimi tasavvufun tesirinde kaldığından, sadece ilmiyenin değil aynı zamanda siyasetin de çözülmesini beklediği bir probleme dönüşmüştür. Söz konusu risâlelerin özellikle Osmanlı ulemâsı tarafından kaleme alınmış olması ve risâlelerde kullanılan dil ve yöntemden bu sonucu elde etmek mümkündür.

Firavun'un ehl-i necâttan olması İbnü'l-Arabî ve onun benimsediği vahdet-i vücûd düşüncesi çerçevesinde fazla problem teşkil etmemektedir. Bununla beraber, daha sonraki dönemlerde İslâm âlimleri tarafından tartışmaya değer bulunmuştur. Zirâ vahdet-i vücûd düşüncesi ümmetin çok az bir kesimi hariç Müslümanlar arasında kabul görmemiştir. Tartışmaların meydana gelmesine

⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, XIII, 101-102; Fahreddin er-Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 92-93.

¹⁰ İbnü'l-Arabî, *Fûsûsu'l-hikem* (nşr. Ebû'l-Âlâ Afîfî), Beyrut 1400/1980, s. 201. Geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Firavun", *DİA*, XIII, 118-121.

sebeup teşkil eden önemli hususlardan biri Kur'ân'da geçen ilgili ayetlerdir. Bu konuda bir sonuca varmak için İslâm düşünce tarihinin ilk dönemlerinden itibaren kurumlaşarak gelişen üç önemli ekole (Mû'tezile, Eşâriyye ve Mâtürîdîyye) mensup müfessir ve âlimlerin ilgili ayetlere getirdikleri açıklamalar ile bu konuda farklı bir görüş ileri sürerek tartışmayı başlatan taraf olan İbnü'l-Arabî'nin de mensubu bulunduğu sûfiyyeden bir müfessirin yorumlarına bakmak yerinde olacaktır. Söz konusu ayetlerin başında konuyla doğrudan alakalı olan "İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın imân ettiğiinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de Müslümanlardım" dedi"¹¹ mealindeki ayet gelir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî bu ayetin tefsirinde Firavun'un imânının sahih olmadığını belirttikten sonra bunun iki şeyden dolayı kabul edilmediğini kaydetmektedir: 1. Firavun azabı görme anında ve helâk korkusuyla imân etmiş olabilir. Bu imân hakiki imân değil, kesin olarak gerçekleşmesi beklenen azabı defetme imânıdır. Bu imân tıpkı kâfirlerin ahirette azabı gördüklerinde Allah'tan kendilerine süre vermesini dilemeleri gibidir.¹² Şayet bunlar tekrar dünyaya döndürülürse yine de kendileri için yasaklanmış olan şeylere dönerler.¹³ Onların gördükleri azâb Firavun'un yaşadığı helâk korkusundan daha büyük ve daha şiddetlidir. Onlar bu azab karşısında hakikaten imân etmedikleri halde, sadece azabı defetmek için imân ettiler. Aynı şekilde Firavun'un imânı da azabı görme anında, onu defetme maksadıyla meydana gelen imândır ve muteber değildir. 2. İmân ve islam insanın nefsinin Allah'a teslim etmesinden ibarettir. Nefsi kendi elinden çıktıktan sonra, nefsi elinde olmadığından Allah'a teslim etmiş olmaz. Bu nedenle helâkin kesinleştiği anda yapılan imân kabul edilmez. Mâtürîdî devamla başka bir ihtimalin de mümkün olabileceğini belirterek şunları kaydeder: Allah'a imâna "Kıyasu'l-ğâib ale's-şahid" yöntemiyle istidlâl etmekle ulaşılır. Bu da nazar ve tefekkürle mümkündür. Helâk anında ise, nazar ve tefekkür olmadığı gibi ğâib diye bir şey de söz konusu değildir. Çünkü helâkı (azâbı) açık bir şekilde görmektedirler. Bu nedenle helâk anında yapılan imân kabul edilmez. Çünkü bu imân hakikaten imân değildir.¹⁴ Bu son değerlendirmede Zemahşerî (ö. 538/1144) de Mâtürîdî'ye iştirak ederek Firavun'un azabı ve boğulmayı tam olarak gördüğü bir anda imânını beyân ettiğini, böylesi bir imânın sahih olmadığını kaydeder.¹⁵ Faredin er-Râzî (ö. 606/1209) de benzer bir değerlendirmede bulunarak Firavun'un, imânın kendisini kurtaracağını umarak (zann), bunu beyan ettiğini belirtip böylesi bir

¹¹ Yûnus 10/90.

¹² İbrahim 14/44; el-Mü'minûn 23/99-100; Fâtır 35/37.

¹³ el-Enâm 6/27-28.

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 104-105.

¹⁵ Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Riyad 1418/1998, III, 168.

îmânın geçerli olmayacağını ifade eder.¹⁶ Râzî daha sonra niçin sahih olmadığını temellendirerek, bu meseleye birkaç açıdan cevap vermektedir: 1. Azabı gördüğü anda îmânı beyan ettiğinden böylesi bir îmân geçerli değildir. 2. “İman ettim” ifadesini gerçekten îmân ettiği için değil, bunu kurtuluşuna vesile kılmak için kullandı. 3. Kullandığı ifadeler taklîdî ifadelerdir. Gerçekten îmân etseydi “İsrailoğullarının rabbine...” değil de doğrudan Allah’a îmân ettiği anlamına gelecek ifadeler kullanırdı. 4. İsrailoğulları denizi geçince buzağıya taptılar. Şayet Firavun da “onların rabbine îmân etmekle” buzağıya îmân ettiğini söylüyorsa, bu onun küfrünü daha da artırır. 5. Yahudiler teccîm ve teşbihe meyilli olduklarından Allah’ın buzağıya hulul ettiğini düşündüler ve ona îmân ettiler, Firavun da onlar gibi îmân etmişse bu da şirk ve küfürdür. 6. İmanın tamamlanabilmesi için nübüvete de îmân edilmiş olması lazım. Hâlbuki Firavun Hz. Musa’nın nübüvvetine îmân ettiğini ifade etmemiştir. 7. Cebrail Firavun’a efendisinin nimetlerine karşılık nankörlük ederek efendilik iddiasında bulunan kölenin durumunu sormuş, o da “cezası denizde boğulmaktır” demiştir. Bunun üzerine kendisine bu ceza verilmiştir.¹⁷

Âlûsî (ö. 1270/1854) ise aynı ayetin (Yûnus 10/90) tefsirinde şunları kaydetmektedir: 1. Firavun sihirbazların dediği gibi “âlemlerin rabbine îmân ettim, Mûsa ve Harûn’un rabbine”¹⁸ dememiştir. Böylelikle isyandan dönmeyi değil, İsrailoğullarının kurtulduğu gibi kurtulmayı ümit etmiştir. 2. Üç ayrı ifade* ile îmânı ikrâr ederek kurtulmaya çalışmıştır. Ancak bunların tamamı îmânın kendisine fayda sağlamayacağı ye’s halindedir ve ye’s halindeki îmân büyük imâmın da kaydettiği gibi makbul değildir. Devamında gelen ayette geçen “âl-ân”¹⁹ lafzı da Allah’ın onun îmânını kabul etmediğine delalet eden kınama ve azarlama anlamına gelmektedir. Âlûsî, daha sonra bu konuda vârid olan rivayetlere değinir ve hiçbir şekilde bu îmânın muteber olmayacağı sonucuna varır. Âlûsî bu şekilde Firavun’un îmânının geçersiz olduğunu açıkça ifade ettikten sonra sözü İbnü’l-Arabî’ye getirir ve onun *el-Fütûhât*’ta cehennemde ebedi kalacaklar arasında Firavun’u da zikretmesine değinerek bahsi uzun uzun tartışır. Neticede Firavun’un îmânının birçok açıdan geçersiz olduğunu, Allah’a îmânı geçerli olsa bile Hz. Mûsa’ya îmân etmediği için bunun bir anlam ifade etmeyeceğini belirtir.²⁰

Firavun’un îmânını konu edinen risâleler salt bu îmânın geçerli olup olmaması üzerine yoğunlaşmamış bununla beraber, hatta daha da ağırlıklı olarak İbnü’l-

¹⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, Beyrut 1401/1981, XVI,160.

¹⁷ Râzî, *a.g.e.*, XVI, 161-162.

¹⁸ el-Ârâf 7/120-122.

* Firavûn: “îmân ettim”, “İsrailoğullarının îmân ettiğinden başka ilâh yoktur” ve “ben Müslümanlardanım” olmak üzere toplam üç ifade ile îmân ettiğini ikrâr etmiştir. Bk. Yûnus 10/90.

¹⁹ Yûnus 10/91.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, Beyrut, ts. (Daru İhyâi’t-turâsî’l-Arabî), XI, 181-190.

Arabî'nin ilgili görüşünü tezkiye veya red hususuna odaklanmıştır. Genel olarak Firavun'un imânını muteber görmeyen ulemâ çoğunluğu teşkil etmesine rağmen aynı kategoriye dâhil olanların büyük çoğunluğunun İbnü'l-Arabî'yi ilgili görüşünde tezkiye yoluna gitmiş olması kayda değer bir husustur. Bunlara göre İbnü'l-Arabî ya böyle bir görüşe sahip değildir, ya da bu görüşü belirtirken bizim anlamada güçlük çektiğimiz bazı noktalara işaret etmiştir. Diğer taraftan Firavun'un imânını muteber görmediği gibi İbnü'l-Arabî'nin başta bu görüşü olmak üzere genel olarak tenkit ve reddedenlerin azınlığı teşkil ettiklerini belirtmek mümkündür. Makalenin ilerleyen sayfalarında tarafların bahse konu görüşleri ve bu anlamda serdettikleri argümanlar üzerinde durulacaktır.

Yazılış amacı ve vardıkları sonuç göz önüne alınarak bu hususta yazılan risâleleri iki kategoride mütalâ etmek mümkündür: 1. İbnü'l-Arabî'nin görüşü doğrultusunda Firavun'un imânının sahih olduğunu ileri sürenler: Bu amaçla yazılan risâlelerin müellifleri genelde sûfî ya da sûfî-meşrep âlimler olup sayıları oldukça sınırlıdır. 2. Firavun'un imânının sahih olmadığını ileri sürenler. Bunlar da kendi aralarında; İbnü'l-Arabî'nin böyle bir kanaate sahip olmadığını ileri sürmek suretiyle onu tezkiye edenler ve İbnü'l-Arabî'yi bu görüşünden dolayı tenkit ederek reddedenler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Meseleyi bir kelâm problemi olarak ele alan müellifler ise daha çok İbnü'l-Arabî'den önceki dönemlerde yaşamışlardır. Makalemizde her iki görüşü temsil eden müellif ve risâlelerden örnekler alınarak tanıtılacak ve müelliflerinin görüşleri tartışılacaktır.

Kuşkusuz Süleymaniye Kütüphanesinde Firavun'un imânî üzerine kaleme alınmış birçok yazma eser bulunmaktadır. Söz konusu yazmalardan aynı müellife ait birçok nüsha bulunduğu gibi farklı müelliflere ait yazmalar da bulunmaktadır. Çalışmamızda bu eserler arasından anılan kategorilerin tümüne örnek olabilecek şekilde dokuz tanesi seçilerek bir neticeye varılmaya çalışılmaktadır. İlgili İslâm âlimlerinin değerlendirmeleri ve bu değerlendirmelerde kullanılan argümanlar hakkında bir neticeye varmak için alınan örnek yazma eserler yeterli görüldüklerinden bunlarla yetinilmektedir. Bu süreçte söz konusu risâleler arasında mukayeseler yapıldığı gibi ayrıca başta sûfî ve mütekellimler olmak üzere, müstakil risâleler yazmamakla beraber konu etrafında görüş belirterek sonraki dönemlerde etkili olan âlimlerin görüşlerine de başvurulmaktadır. İslâm Düşünce Tarihinde Firavun'un imânının muteber olduğunu savunarak tartışmaları başlatan taraf olan İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve onun en keskin muhalif ve münekkidi olan İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) konu etrafındaki görüş ve argümanlarına da yer verilmektedir. Böylece Firavun'un imânî konusunda ortaya konulan yaklaşımlar ve bu yaklaşımların çıkış nedenleri irdelenmeye çalışılmaktadır.

Firavun'un İmanını Muteber Görenler

Firavun'un imânî söz konusu olduğunda ilk akla gelen isim hiç kuşkusuz İbnü'l-Arabî'dir. Bilindiği gibi ona göre Firavun, ruhunu teslim etmeden önce imân

ederek tertemiz (tahir ve mutahhar) bir şekilde ölmüştür. “İslâm, kendisinden önceki günahlar için kefarettir” esasına göre onun, küfür halindeyken işlediği bütün kötülükleri hükümsüzdür. O da İsrailoğulları gibi Mûsâ ve Hârûn’un rabbine îmân ederek²¹ öldü ve böylece önceki günahları affedildi. Yeni günahlar işlemeye de fırsat bulamadan öldüğüne göre arı, duru bir şekilde göçtü gitti. Ona göre Hz. Mûsâ henüz bebek iken bulunup saraya getirildiğinde Firavun’un hanımının “bu benim ve senin için göz aydınlığıdır”²² ifadesiyle işaret ettiği aydınlık, Firavun ve hanımının îmân etmesidir. Zira Firavun âyette açıkça ifade edildiği gibi ölmeden önce îmân etmiştir.²³

İbnü'l-Arabî'nin bu ifadeleri daha sonraları onun şarihleri tarafından uzun uzun tartışılmıştır. Bu tartışmalara geçmeden önce söz konusu ifadelerin geçtiği *Fûsûs*'un “Mûseviyye Fası”nda²⁴ Firavun hakkında ortaya konulan anlayışı irdelemek yerinde olacaktır. İbnü'l-Arabî, Firavun’un îmânının geçerli olduğunu belirttiikten sonra devamla onun bu şekilde ömrünün son anında îmân etmesini Allah’tan ümit kesilmemesi için bir ibret olarak sunmaktadır. Zira Allah dilediğine inayette bulunarak hidayete ermesini sağlamaktadır. Şayet Firavun ümit kesmiş olsa idi îmân etmezdi. Hâlbuki “Allah’ın rahmetinden sadece kâfirler ümit keserler”.²⁵ Aynı fassın ilerleyen sayfalarında, Firavun’un Hz. Mûsâ’ya “âlemlerin rabbi de nedir (eş-Şuârâ 26/23)” şeklinde mâhiyet hakkında soru yönelttiğini, onun bu soruyu bilgi edinmek maksadıyla değil, Hz. Mûsâ’yı imtihan etmek için sorduğunu, Firavunun resullerin mertebelerini bildiğini, soruyu da Hz. Musa’nın doğru sözlü olup olmadığını tespit etmek için sorduğunu kaydetmektedir. Devamla Firavun ile Hz. Musa arasında geçen ilgili diyalogu yorumlayarak aslında ikisinin de aynı şeylerden bahsettiğini, Firavun’un tahakkümü elinde bulundurması itibariyle “halife” olduğunu, “ben sizin en büyük rabbinizim (en-Nâziât 79/24)” derken de dünyevî saltanatına atıfta bulunduğunu belirtir. Zira Firavun, her ne kadar geleneksel kurallar çerçevesinde zahiren zalim görünse de tahakküm ve otorite makamında olması hasebiyle zamanının hâkimi (sahibü'l-vakt) ve halife idi. Bununla kastettiği şey tahakküm ve saltanat itibariyle insanlar arasında en yüksek mertebede olmasıdır. Hz. Mûsâ ve Hz. Harûn’a îmân eden sihirbazlar Firavun’un bu iddiasında samimi olduğunu bildiklerinden ona: “Nasıl hüküm verirsene ver, zira bu dünya hayatında ancak sen hüküm verirsene (Tâ hâ 20/72)” demek suretiyle onun halife olması itibariyle “rab”lığını kabul ettiler. Böylelikle her ne kadar gerçek anlamda rab, “el-Hak” ise de, burada sûret Firavun olduğu için onun, “ben sizin en yüce rabbinizim” sözü sahihtir. Her ne kadar el-ayak kesmesi, asmak suretiyle idam etmesi gibi hususlar batıl sûretinde ise de,

²¹ Yûnus 10/90. Firavun “İsrailoğullarının îmân ettiğine îmân ettim” demek suretiyle îmân ettiğini belirtmiştir.

²² el-Kasas 28/9.

²³ İbnü'l-Arabî, *Fûsûs*, s. 201.

²⁴ İbnü'l-Arabî, *Fûsûs*, s. 197-213.

²⁵ Yusuf 12/87. İbnü'l-Arabî, *Fûsûs* s. 201.

aslında o, bu fiilleri, onları yapmaksızın nail olmak imkânsız olan mertebelere ulaşmak için yaptı. A'yân-ı sabiteleri bunu iktiza ettiğinden yapmak zorundaydı. Zira “Allah’ın kelimelerini değiştirmek mümkün değildir (el-Enâm 6/34)”. “Allah’ın kelimeleri, mevcûdâtın ayınlardan başka bir şey değildir. Kadim olan sübut itibariyle, hadis olan ise varlık ve zuhur itibariyle onlara (ayn) nispet edilir.”²⁶

İbnü'l-Arabî, Firavun’un uhrevî necatı konusundaki ısrarına devam ederek sözü “Yûnus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) îmân edip, îmânı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! (Yûnus’un kavmi) îmân edince, dünya hayatında (sürüklenebilecekleri) rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştı”²⁷ meâlindeki ayete getirir. Ona göre bu ayette sözü edilen “fayda vermeyecektir” ifadesi dünyevî faydaya işaret etmekte, uhrevî faydayı kapsamamaktadır. Gerçekten de Firavun, îmân ettiği halde dünyada muaheze edilerek (boğuldu). O, Hz. Mûsa ve ona îmân edenlerin, denizde oluşan yoldan yürüyerek kurtuldukları gibi kendisinin de kurtulacağını düşünüyordu, îmân ettiği anda artık helâk olacağını düşünmüyordu. Bu nedenle onun durumu muhtazarın (ölmek üzere olan hastanın) durumu gibi değildir. Kurtulacağına kesin bir şekilde inanarak İsrailoğullarının rabbine îmân etti. Gerçekten de her ne kadar ümit ettiği gibi boğulmaktan kurtulmadı ise de, uhrevî necata ulaşmıştır. Aynı şekilde bedeni de: “Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için, kurtaracağız”²⁸ mealindeki ayette belirtildiği gibi kurtuldu. Şayet sûret (beden) itibariyle kaybolsaydı, kavmi onun gizlendiğini zannederdi. Bu nedenle hem hissen hem de manen kurtuluşa erdi. Oysa uhrevî azab kendisi için kesinleşen kimse, bütün ayetleri müşahede etse, hatta uhrevî azabı tatma anlamında azabı görse bile îmân etmez. Firavun bu sınıfın dışındadır. Daha sonra İbnü'l-Arabî vardığı bu sonucu Kur’an lafızlarının zahirinden aldığını, gerçekte ise Firavun, insanların genel kanaatine göre şakî olduğundan durumunun Allah’a kaldığını, ancak aksini düşünenlerin bu konuda dayanacakları herhangi bir nassın bulunmadığını kaydederek konuya son verir.²⁹

İbnü'l-Arabî’nin verilen bu yorumlarından, Firavun’un boğulmadan önce de mümin olduğu izlenimi verilmektedir. Zira onun kendisini rab ilan etmesinden israiloğullarının el ve ayaklarını çaprazlama kesmesine kadar yaptığı her türlü zulmü meşru bir zemine çekmektedir. Bununla beraber zaman zaman burada kaydedilen görüşlerinin aksine beyanları da bulunmaktadır. Söz gelimi Belkıs’ın îmân ederken kullandığı ifadelerle Firavun’un ifadelerini mukayese ederken Firavun’un “İsrailoğullarının îmân ettiğine îmân ettim” demek suretiyle sınırlamaya gittiğini, buna karşılık Belkıs’ın “Süleyman’la beraber âlemlerin rabbine

²⁶ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 207-211.

²⁷ Yûnus 10/98.

²⁸ Yûnus 10/92.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 211-212.

îmân ettim"³⁰ demek suretiyle resûllerin îmânına benzer şekilde daha kâmil manada îmân ettiğini kaydetmektedir.³¹ Burada Firavun'un îmânının Belkıs'ın îmânına kıyasla zayıf olduğuna işaret etmesine karşılık, *el-Fütûhât*'ın altmış ikinci babında İbnü'l-Arabî, "Ey günahkârlar! Bugün ayrılın"³² âyetinde muhatap alınan günahkârların tamamının cehennemlik olduklarını belirttikten sonra bunları dörtlü bir tasnife tabi tutar. Bunlardan birincisinin Firavun gibi rablığını iddia³³ ederek Allah'ın rablığını reddedenler olduğunu ifade etmekte ve bunların cehennemde ebedi kalacaklarını bildirmektedir.³⁴

Başta İmam Şa'rânî (ö. 973/1565) olmak üzere bir kısım müellifler, İbnü'l-Arabî'nin burada geçen ifadesinden yola çıkarak onun Firavun'un îmânını geçerli saydığını iddia edenlerin yanlış düşündüklerini, hatta ona büyük bir iftira attıklarını ileri sürmektedir. Zira eğer İbnü'l-Arabî onun îmânını meşru görseydi, onun cehennemde ebedi kalacağını belirtmezdi. Ona nispet edilen eserlerde bu anlama gelebilecek ifadelerin var olması söz konusu ifadelerin ilgili eserlere sonradan sokuşturulduğu kanaatini uyandırmaktadır.³⁵ Bununla beraber *Fusûs* şarihlerinin kahir ekseriyetinin *Fusûs*'taki yorumu esas aldıklarını ve *el-Fütûhât*'taki ifadeyi yorumlama yoluna gittiklerini görmekteyiz. Bir kısım şarihler de *Fusûs*'taki bahse konu ifadeye hiç değinmemektedir. Bu son gruba girenlere meşhur şarihlerden İsmail Ankaravî'yi (ö. 1040/1630) örnek vermemiz mümkündür.³⁶ İbnü'l-Arabî'nin en eski ve önemli şarihlerinden biri olan Abdürrezzak Kâşânî (ö. 730/1329), Firavun'un îmânının sahih olduğunu, ancak bu îmânın onun yaptığı zulümden ötürü azap görmesine engel olmayabileceğini, şeyhin de bu anlamda herhangi bir ifade kullanmadığını belirtmektedir.³⁷ Böylelikle İbnü'l-Arabî'ye dayandırılan her iki görüşü de telif etmektedir. Dâvud-i Kayserî (ö. 751/1350), Firavun'un îmânının kendisini cehennemde ebedi kalmaktan kurtaracağını, bununla beraber yaptığı zulümden dolayı cehennem azabını görmesine mani olmayacağını belirtmektedir. Çünkü onun îmânı henüz âhiret ahvalini görmeden, can boğaza dayanmadan gerçekleşmiştir. Dolayısıyla îmânı sahihtir. O, Yunus sûresinin 92. âyetinin, onun kurtuluşuna mesnet olduğunu belirtmektedir.³⁸ Bu yorum Kâşânî'nin yorumuyla aşağı yukarı örtüşmektedir. Ahmed Avni Konuk (1868-1938) ise daha önceki şarihlerin leh ve aleyhteki görüşlerini aktardıktan sonra *Fusûs* ve *el-Fütûhât*'ın Şeyh'in kendiliğinden ifadeleri olmayıp onun

³⁰ en-Neml 27/44.

³¹ İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 157.

³² Yasin 36/59.

³³ en-Nâziât 79/24.

³⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât-ı Mekkiyye* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2007, II, 412.

³⁵ Şa'rânî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhîr fî beyâni akâidi'l-ekâbir*, Beyrut 1424/2003, s. 445-446.

³⁶ Ankaravî, İsmail *Nakş el Fusûs şerhi* (nşr. Kutluer, İlhan), İstanbul 1995, s. 147 vd.

³⁷ Kâşânî, Abdürrezzak, *Şerh alâ Fusûs'i'l-hikem*, Mısır 1321, s. 254.

³⁸ Kayserî, Davûd, *Matla'u hususi'l-kilem fî meânî Fusûs'i'l-hikem* (nşr. Daru'l-İtisam, gözden geçiren: Muhammed Hasan Saadi), baskı yeri yok., 1416, s. 415-416.

kalbine 'hâtm-i velâyet' mişkâtından münzel olduklarını, dolayısıyla kesin bilgi ifade ettiklerini belirttikten sonra, bu eserlerde yer alan bilgiler doğrultusunda Firavun'un îmânının sahih olduğu görüşünü savunmaktadır. *el-Fütûhât*'ın 62. babında Firavun ve benzerlerinin ceennemde ebedi kalacaklarının ifade edilmesini ise "zîkrü'l-mahal irâdetü'l-hâl" kabilinden bir ifade olarak görür ve burada ceennemde girecek olanın Firavun değil, onun yaptığı rablık iddiasında bulunma fiilinin ebedi ceennemini gerektirdiğini belirtir. Buna göre Firavun, îmânından sonra herhangi bir günah işlemediğinden tertemiz (tahir ve mutahhar) bir şekilde öldü. Ancak onun işlediği fiili işleyip daha sonra tövbe etmeyenler ceennemde ebedi olarak kalacaklardır.³⁹

İbnü'l-Arabî'nin bütün yönleriyle tartışarak, konuyu anılan boyutuyla takdim etmesinden sonra ısrarlı bir şekilde Firavun'un îmânını muteber sayarak bu konuda eser yazan en önemli müellif Eşârî kelâm ekolüne mensup Celâleddin ed-Devvânî'dir (ö. 908/1502)⁴⁰. Onun bu konuda kaleme aldığı eseri *Risâle fi İmani Fir'avn*⁴¹ adını taşımaktadır. Devvânî bu risâleyi kaleme almasını iki sebebe bağlamaktadır: 1. Selef-i sâlihînin neslinden olan, Rûhullah ismindeki bir zâtın kendisine Firavun'un îmânı hakkında sorduğunu ve onun sorusuna cevap vermenin kendisine farz-ı ayn olduğunu düşündüğünden bu soruyu cevaplamak için, 2. Yüce Allah'ın "İsrail oğullarının îmân ettiğine îmân ettim ve ben müslümanlardanım" mealindeki ayeti üzerine kaleme aldığını belirtmektedir. Bununla beraber "âlimlerin mevlâsı, evliyanın tacı, mevlâmız eş-Şeyh İbnü'l-Arabî" olarak nitelediği İbnü'l-Arabî'yi bu meseleden dolayı tekfir edenleri cevaplamak suretiyle sözü uzattığını kaydetmektedir. Ona göre âlimlerin bir kısmı Firavun'u küfür ve tuğyan ile nitelerken bir kısmı da îmân ile anarak onun kıyamette Allah'ın ihsanına nail olacağını belirtmiştir. Hak olan ise ayette açıkça belirtildiği gibi onun mümin olmasıdır. Mantuktan da mefhumdan da hiçbir mâni olmaksızın bu anlaşılmaktadır. "Lâ ilâhe" deki "lâ" nefy-i cins içindir ve bütün mabudları kapsamaktadır. İsrail oğullarının rabbi ise ittifakla Musa'nın rabbidir. Devamla fiil cümlesinin isim cümlesini tekid ettiğini, aynı zamanda inne ile lâmın da tekid için olduğunu, selim tabiat ve müstakîm akıl sahibi herkesin bu îmânın boğulma (ğark) anında değil, akli başında iken gerçekleştiğini kabul edeceğini bildirmektedir.

Devvânî'ye göre muhakkik mütekellimler îmânın kalb ile tasdikten ibaret olduğunu, lisan ile ikrarın sadece ahkâmın icrası için gerektiğini belirtmektedir. Firavun ise kalbi ile îmân ettiği gibi dili ile de ikrar etti. Şeyhin "İmanı anında

³⁹ Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-hükem Tercüme ve Şerhi* (nşr. Tahralı Mustafa; Eraydın, Selçuk), İstanbul 1992, IV, 149-152. Farklı görüşler için bk. Harman, Ömer Faruk, "Firavun", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 120.

⁴⁰ İran'ın Kazerûn şehrine bağlı Devvan köyünde dünyaya geldiği için bu nisbeyi almıştır. Geniş bilgi için bk. Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, IX, 257-262.

⁴¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3733, vr. 12-18. Bu nüsha, Süleymaniye kütüphanesinde bulunan risâlenin birçok yazma nüshası arasından seçilmiştir.

herhangi bir günah yazılmadan can verdi; İslâm ma kablini cübb eder” demesinin anlamı budur. Bunu “inayetine ayet kıldı”. “Allah’ın rahmetinden kimse umudunu kesmez.” İfadesini de “De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir”⁴² meâlindeki ayetten aldı. Devamla şayet Allah’tan ümit kesmiş olsaydı, Firavun’un hemen îmân etmeyeceğini kaydetmektedir. Daha sonra “Firavun’un lanetlenmesi”⁴³, “Allah’a ve Hz. Mûsa’ya düşman olması”⁴⁴, azaba gireceklerinin haber verilmesi”⁴⁵ gibi ayetleri teker teker irdeleyerek bunların sarf ve nahiv kuralları doğrultusunda incelenmesinde Firavun’un îmânının muteber olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Firavun’un îmânı konusunda kesin bir kanaat belirtmemekle beraber onun îmânının geçersiz olduğuna dair tartışmaları yersiz bularak bu konuda tevakkuf etmeyi ön gören Abdurrahman b. Ali el-Bistâmî’nin (ö. 857/1453)⁴⁶ yaklaşımını da bu başlık altında ele almak yerinde olacaktır. *el-Fevaihu’l-miskiyye fi’l-Fevâih’l-Mekkiyye*⁴⁷ isimli risâlesinde özetle şunları kaydetmektedir: Öncelikle tefsir ve tarih kitaplarında Firavun’un küfür ve sapıklık üzere olduğunun yazıldığı, ulemanın cumhûrunun da bu görüşte olduğu belirtilir. Bistâmî daha sonra sözü İbnü’l-Arabî’nin ilgili görüşüne getirerek şöyle devam eder. Onun Fass-ı Musevviyye’de ileri sürdüğü delillere değinir. İbnü’l-Arabî’nin Allah’tan ümid kesilmemesi gerektiğine işaret ettiğini, Firavun’un îmânı hakkında nihaî hükmü Allah’a havale ettiğini kaydederek dolaylı olarak yapılan tenkitlerin haklı olmadığını ima eder. Ona göre nazar ve istidlâl’in bir takım kural ve terminolojisi olduğu gibi tasfiye ve keşfin de kendine göre bir yöntemi vardır. Nazar ve istidlâl ıstılahlarıyla keşf bilgileri yargılamak doğru olmaz. Buna göre İbnü’l-Arabî’nin bu kapsamda sarf ettiği sözler keşf bilgileri olduğundan bu bilgileri istidlâlî bilgilerle değerlendirmeye tabi tutmak doğru değildir. Ayrıca Devvânî, şeyhin bu görüşünün isabetli olduğunu ispat etmiştir.

Bistâmî son olarak “Firavun îmân etmişse bize herhangi bir zararının, kâfir olarak ölmüş ise de, herhangi bir faydasının olmadığını” belirterek bu konudaki tartışmaların lüzumsuz olduğunu ileri sürer. Ona göre bu davayı Yahudiler geçmişteki olaylardan yola çıkarak sürdürebilirler. Müslümanlardan olan ilim talebelerinin bu konuda ihtiyatlı davranmaları gerektiğini, Firavun’un îmânını ikrar etmeseler bile sükût etmeleri gerektiğini belirterek bahsi kapatır.

⁴² ez-Zümer 39/53.

⁴³ el-Kasas 28/42.

⁴⁴ el-Müzemmil 73/16.

⁴⁵ Ğafir 40/46; el-Enfâl 8/54.

⁴⁶ Geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, “Abdurrahman Bistâmî”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 24-25.

⁴⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, nr. 495/2, vr. 140-141.

İbnü'l-Arabî, Devvânî ve Bistâmî, Firavun'un îmânı konusunda temelde aynı düşünceyi paylaşmakla beraber, ileri sürdükleri argümanlar farklıdır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. İbnü'l-Arabî, Firavun'un baştan itibaren marifetullah'a sahip olduğunu, yaptığı zulümlerin Allah'ın ezeli ilminde (âyân-ı sabite) kayıtlı olan tekvinî irâdesinin bir neticesi olduğunu, Firavun'un sadece bunun gereğini yerine getirdiğini belirtmekte, Ayrıca son anda îmân etmesine değinerek onun necatına dikkat çekmektedir. Devvânî, Firavun'un son anda îmân etmesi üzerine yoğunlaşır ve buradan onun îmânının muteber olduğu sonucunu çıkarır. Bistâmî ise İbnü'l-Arabî ve Devvânî'nin isabetli olabileceklerini belirtmekle yetinir. Ayrıca herhangi bir argüman ileri sürmez.

2. İbnü'l-Arabî'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde konu etrafında çelişkili hükümlerin kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca neticede ileri sürdüğü görüşlerini Kur'an'ın lafızlarına yüklediği manalardan çıkardığını, ancak bunun çıkarılabilecek yegâne sonuç olmadığını, ayrıca ümmetin çoğunluğunun onun şakî olduğu konusunda ittifak ettiğini belirterek neticeyi Allah'a havale eder. Bu yaklaşım onun ihtiyatı elden bırakmadığını göstermektedir. Bistâmî de aynı şekilde ihtiyatlı davranırken Devvânî kesin olarak Firavun'un îmânının sahih olduğunu kaydetmektedir.

3. Her üç müellif de konuyu "Allah'tan ümit kesilmemesi" temelinde ele almaktadır.

4. İbnü'l-Arabî ve Devvânî nahiv ve lafız tahlillerine giderek iddialarını ispatlamaya çalışırken, Bistâmî bu tür yollara başvurmamaktadır.

5. Devvânî ile Bistâmî var olan bir probleme çözüm üretmek adına konuyu ele aldıkları halde, İbnü'l-Arabî konuyu bir problem haline getirip tartışmaktadır.

Firavun'un İmanını Muteber Görmeyenler

Firavun'un îmânını reddedenler arasında en önemli sima İbn Teymiyye'dir (ö. 728/1328). O, daha birçok konuda İbnü'l-Arabî'yi tenkid ettiği gibi, bu konuda ileri sürdüğü delilleri de tek tek sıralayarak çürütmekte ve neticede Firavun'un îmânının sahih olmadığını kaydetmektedir.⁴⁸ Ona göre İbnü'l-Arabî'den önceki ehl-i kible, Hıristiyan ve Yahudîlerin tamamı Firavun'un küfrü konusunda mutabakat içindedir. Bu husus gerek avam gerekse havas açısından herhangi bir delile ihtiyaç bırakmayacak kadar apaçıktır. Kuran birçok mevzuda onun küfrüne delâlet etmektedir. Kur'an'da onun dalalet ve küfrüne işaret eden hususlardan bazıları şunlardır: Hz. Musa'ya sihirbaz ve yalancı demesi, ilâhına ulaşmak için kule yaptırması, kendisinden başka ilâh olmadığını söylemesi, Firavun ve ordusu-

⁴⁸ İbn Teymiyye'nin konu hakkındaki görüşleri için bk. *Mecmû'ül-fetâvâ* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Rabat ts., (Mektebetü'l-mârif), II, 279-285).

nun büyüklük taslaması, Allah'a dönmeyeceklerini zannetmeleri, Allah'ın Firavun ve ordusunu yakalayarak denizde boğması, onları "zalimler" olarak niteleyerek uğradıkları akıbete dikkat çekmesi, onların kendilerini ateşe davet eden ve kıyamette kendilerine yardım etmeyecek imamlar edinmeleri⁴⁹. Bu hususları belirten ayetler mealen "onlar kıyamet gününde kötülenmişlerdendir" şeklinde bitmektedir. Bu ifadelerin tamamı o ve ordusunun ne kadar açık bir sapıklık içinde olduklarına delâlet etmektedir.

İbn Teymiyye buradan Mümin suresine geçerek "Azabımızı gördükleri zaman, "Yalnız Allah'a inandık; O'na ortak koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik" dediler. Fakat azâbımızı gördükleri zaman inanmaları, kendilerine fayda vermedi. Bu, Allah'ın kulları hakkında eskiden beri yürürlükte olan kanunudur. İşte orada inkârcılar hüsrana uğradılar"⁵⁰ mealindeki ayetleri onlara azab edileceğine delil getirir. Zira bu durumda artık kurtuluş ümidi kalmamakta, azabın geleceği kesin olarak bilinmektedir. Bu durumda beyan edilen îmân, îmân olmaktan çıkmaktadır.

İbn Teymiyye bazı ayetlerde denizde boğulanlar hakkında "Firavun'un âli"⁵¹ tabirinin geçmesi bazı cahillerin Firavun'u kapsam dışı tutmaları şüphesine götürmüştür. Ancak bu, sözü bağlamından koparmaktır. Kur'an ve lügat ilimlerinin erbabınca Firavun'un da buna dahil olduğu konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Şöyle ki Kur'an'da geçen "Âle Lût"⁵², "Ale Firavne'n-nuzur"⁵³ ile hadiste geçen "ve ala âli Muhammed"⁵⁴ ifadelerinde de Hz. Lût, Firavun ve Hz. Peygamber'i dışarı tutmak mümkün değildir. Bunun benzeri "ehl-i beyt"⁵⁵ tabiridir. Burada da Hz. Peygamber dâhildir. Daha sonra Firavun'un îmânı ile ilgili olarak ileri sürülen bütün ayetlerin aleyhlerine delil olduklarını belirterek delâlet yönlerine değinir.⁵⁶

İbn Teymiyye sözü "Yûnus'un kavmi hariç, (azap gelmeden hemen önce îmân eden) hiçbir ülke halkının îmânları kendilerine fayda vermedi"⁵⁷ mealindeki ayete getirerek burada da Firavun'un istisna tutulmadığını, "fakat azabımızı gördükleri zaman îmânları kendilerine bir fayda vermeyecektir"⁵⁸ mealindeki ayetten de anlaşıldığı gibi be's halindeki îmânın fayda sağlamayacağını kaydetmektedir. Bütün bunlar Allah'ın "şimdi mi, sen daha önce isyan etmiştin ve

⁴⁹ el-Kasas 28/38-42.

⁵⁰ el-Mümin 42/84-85.

⁵¹ el-Bakara 2/50; el-Enfâl 8/54.

⁵² el-Hicr 15/59. "Lût'un ailesi hariç, onların tamamını kurtardık".

⁵³ el-Kamer 54/41. "Andolsun, Firavun'un ailesine de uyarıcılar gelmişti."

⁵⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 10.

⁵⁵ el-Ahzâb 33/33.

⁵⁶ İbn Teymiyye, a.g.e., II, 279-285.

⁵⁷ Yûnus 10/98.

⁵⁸ el-Mümin 42/85.

fasidlerden idin”⁵⁹ mealindeki ifadesine mutabıktır. Buradaki istifham, istifhâm-ı inkârî türündendir. Buradan şu sonuç çıkar; şayet onun îmânı makbul olsa idi Yunus’un kavmi bir süre daha yaşatıldığı gibi, o da boğulmaktan kurutulur ve bir süre daha yaşardı. “Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için, kurtaracağız. Çünkü insanlardan birçoğu ayetlerimizden gerçekten habersizdir”⁶⁰ mealindeki ayet ise, onun ibret olduğunu ifade etmektedir. Şayet mümin olarak ölmüş olsa idi helak ve boğulması ibret olarak sunulmazdı. Ayrıca İbn Mesûd, Ebu Cehil’in öldürüldüğünü Hz. Peygamber’e haber verdiğinde “O, bu ümmetin Firavun’udur”⁶¹ demek suretiyle kendisini tekzip eden kâfirlerin reisini Mûsâ’yı tekzip edenlerin reisine benzetmiştir. Mümin olarak ölenin “kafir” olarak isimlendirilmesi veya nitelenmesi caiz değildir. Zira İslâm önceki günahları giderir. Aynı şekilde Hz. Peygamber “târik-i salât” Karûn, Firavun, Hâmân ve Übeyy b. Halef ile beraber gelir”⁶² buyurarak onun durumuna işaret etmiştir.

İbn Teymiyye’nin Firavun’un îmânî hakkında sonuca varırken şu hususların ön plana çıktığı görülmektedir: Semavî dinlere mensup bütün insanların, avamıyla, havassıyla Firavun’un küfrü konusunda ittifak içerisinde oldukları, Kur’an ve hadislerde açıkça onun küfür ve sapıklık içerisinde olduğunu ifade edildiği, İbnü’l-Arabî ve onun gibi düşünenlerin Kur’an ayetlerine yükledikleri lafzî ve dilsel yorumlarının fasid olduğu ve bu fasid yorumlardan yola çıkarak be’s halindeki îmânî geçerli saydıkları şeklinde özetlenebilir.

Firavun’un îmânının muteber olmadığını ileri sürerek bu konuda kaleme alınan yazmalardan örnek aldıklarımızı müelliflerinin kronolojik sıralamasına göre ele almak yerinde olacaktır:

1. Kutbüddinzâde el-İznîkî’nin (ö. 885/1480)⁶³ *Risâle fi İmâni Fir’avn*’ı⁶⁴. İznîkî, kâfirlerin cehennemde ebedi olarak kalıp orada azab göreceklərini belirttikten sonra sözü Firavun’a getirmekte ve onun îmânının çaresizlik halinde (ızdırârî) olduğunu, gaybî ve ihtiyârî olmadığını, bu durumun ise îmânın mahiyetine uygun olmadığını kaydeder. Ona göre Firavun’un îmânıyla ilgili bu görüş, Ehl-i sünnet ve’l-cemaatin genel görüşüdür. Kendisi de aksine herhangi bir beyyine ve bürhan bulunmadığından Ehl-i sünnetin bu görüşüne inanmakta ve buna dayanmaktadır. Devamla sözü İbnü’l-Arabî’nin “tahir ve mutahhar olarak

⁵⁹ Yûnus 10/91.

⁶⁰ Yûnus 10/92.

⁶¹ Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mesûd”, *DİA*, I, 114-117; M. Ali Kapar, “Ebû Cehil”, *DİA*, X, 117-118.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 169.

⁶³ Tam adı Kutbüddinzâde Muhyiddin Muhammed b. Kutbüddin el-İznîkî olan müellif meşhur âlim ve mutasavvif olan Kutbüddinzâde el-İznîkî’nin oğludur. Firavun’un îmânî hakkında yazdığı risâle ciddi tartışmalara sebep olmuş, Sadrazam Mahmut Paşa ve daha birçok âlim ve şeyhin gayretleriyle kargaşalar önlenmiştir. Geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, “Kutbüddinzâde el-İznîkî”, *DİA*, XXVI, 489-490.

⁶⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 440, vr. 21-23.

öldüğüne” dair beyanlarına getirerek ilgili ifadelerin ondan sadır olduğunu, ancak burada o ifadelerin gerekçelerini anlatamayacağını, başka bir zamanda gücü nispetinde buna değineceğini belirterek bahsi kapatmaktadır. İznikî, Firavun’un îmânının muteber olmadığını açık bir şekilde ifade etmekle birlikte, İbnü’l-Arabî’nin söz konusu yorumunun gerekçelerinin olabileceğini, kendisinin de bunların farkında olduğunu ima ederek herhangi bir tenkitte bulunmamaktadır.

2. İbn Kemâl’in (ö. 940/1534)⁶⁵ *Risâle fi Reddi İmani Fir’avnı*⁶⁶. İbn Kemâl konuya, ulemânın cumhuru Firavun’un kâfir olduğu görüşünde olmakla beraber, bazıların da onun mümin olduğunu ileri sürdüklerini, insanların bu konuda sorular sorarak kendisinden çözüm istediklerini belirttikten sonra doğru olanın cumhurun görüşü olduğunu kaydederek başlamaktadır. Diğer görüş, aklî ve naklî deliller doğrultusunda açık bir şekilde bâtıdır. Naklî delil “Allah onu, ibret verici şekilde dünya ve âhiret cezasıyla cezalandırdı”⁶⁷ mealindeki ayet ile “Yûnus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) îmân edip, îmânî kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! (Yûnus’un kavmi) îmân edince, dünya hayatında (sürüklenebilecekleri) rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştı”⁶⁸ mealindeki ayettir. Aklî delil ise, Allah’ın Kur’an’da onu gerçek (özel) adıyla değil, zemme konu olan Firavun lakabıyla anmasıdır. Allah, hiçbir mümin kulunu bu şekilde anmamıştır. İbn Kemâl daha sonra Şeyh’in (İbnü’l-Arabî) bu konudaki görüşüne dört şekilde cevap verilebileceğini ifade ederek değerlendirmede bulunur: **a.** *Füsûs* bir Yahudi tarafından yazılarak ona nisbet edilmiştir. **b.** Allah’ın bazı velileri sekr anında şeriata muhalif şeyler söyleyebilirler. **c.** Şeyh rüyasında Resûlullah’ı görmüş, o da kendisine bunları yazarak insanlar arasında neşretmesini ve onların da bunda bulunan doğru ile yanlış ayırt etmelerini sağlamasını söylemiştir. **d.** Şeyh, Resûlullah’ın kendisine bunları rüyada verdiğini zikretmektedir. Rüya ile amel ise tıpkı rüyadaki talakın nafiz olmaması gibi caiz değildir. Devamla Firavun’un “ben îmân ettim” demesine karşılık, Allah’ın istifhâm-ı inkârî yöntemiyle “sen daha önce isyan ettin”⁶⁹ buyurduğunu, böylece onun îmânının Allah tarafından reddedildiğini ifade etmektedir. Son olarak Şam müftüsü Şemseddin Muhammed b. Halil (ö. 712/1312), İzz b. Abdisselam (ö. 792/1390), Takiyyüddin es-Sübki (ö. 756/1355) gibi âlimlerin İbnü’l-Arabî’nin dalâlette (sapıklık) olduğuna dair fetvalarının bulunduğunu zikrederek bahsi kapatmaktadır.

3. Sofyalı Bâli Efendi’nin (ö. 960/1553)⁷⁰ *Kelimat müteallika bi-îmâni*

⁶⁵ Meşhur Osmanlı Şeyhülislâmıdır. Geniş bilgi için bk. Şerafettin Turan vdğr. “Kemâlpaşazâde”, *DİA*, XXV, 238-247.

⁶⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi, nr. 985, vr. 211-212.

⁶⁷ en-Nâziât 79/25.

⁶⁸ Yunus 10/98.

⁶⁹ Yunus 10/91.

⁷⁰ *Füsûsu’l-hikem* şarihi olan Bâli Efendi hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, “Bâli Efendi, Sofyalı”, *DİA*, V, 20-21.

Fir'avn'ı⁷¹. Bâlî Efendi öncelikle bu meselenin oldukça dakik ve derin olduğunu ifade etmekte arkasından da cehennem azabının ebedi ve Firavun'un da cehennemlik olduğunu belirtmektedir. Ona göre Firavun'un imânî ye's ve çaresizlik (ızdırâr) halinde meydana gelmiştir. Bütün âlim ve salihlerin ittifakıyla imânın muteber olması için ğaybî ve ihtiyârî olması gerekir. Bâlî Efendi konu hakkında düşüncesini bu şekilde ifade ettikten sonra sözü İbnü'l-Arabî'nin ilgili fetvasına getirir. Her ne kadar ondan muhalif görüş sudur etmiş ise de, şimdilik onun açıklamasına girmeye vakit olmadığı gerekçesiyle değerlendirme yapmaz. Şayet bir gün imkân olursa gücü nisbetinde konuyu beyan edeceğini belirtmekle yetinir. Daha sonra Allah'ın rahmetinin kapsamı hakkında mülahazalarda bulunarak bahsi değiştirir.

4. Ebüsuûd Efendi'nin (ö 982/1574)⁷² Risâle fi Bahsi İmâni Fir'avn'ı⁷³. Ebüsuûd Efendi, Devvânî'nin ilgili risâlesine atıfta bulunarak bahsi açar ve çok kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra bitirir. Ona göre Devvânî'nin bu konuda delil olarak ileri sürdüğü "âment (İsrailoğullarının imân ettiği İläha imân ettim)"⁷⁴ ayeti çeşitli anlamlara gelme ihtimali bulunduğundan delil olamaz. Zira Firavun'un imânî ye's halinde meydana gelmiştir, ye's halinde edilen imân ise; sahih değildir. Ebüsuûd Efendi, Firavun'un imânını geçerli kabul eden İbnü'l-Arabî'nin mühlidlerden olduğunu belirterek değerlendirmesine son vermektedir.

5. Ali el-Kârî el-Herevî'nin (ö. 1014/1605)⁷⁵ Ferrül-avn min-men yeddai imane Fir'avn'ı⁷⁶. Herevî, konu hakkında değerlendirmelerine Devvânî'nin ilgili eserine göndermede bulunarak başlamaktadır. Bu risâlenin kendisine ulaştığını belirttiikten sonra cemaatle* birlikte hareket etmenin gereğine vurgu yapmaktadır. Ona göre tövbenin birtakım şart ve erkânı vardır. Şayet Firavun boğulma korkusuyla küfüründen pişmanlık duymuşsa bu ona fayda vermez. Çünkü bu imânda ihlas ve sadakat bulunmamaktadır. Tövbenin ikinci şartı ise masiyet işlemeye gücü yettiği halde onun özgür irâde ile terk edilmesi gerekir ki, Firavun için bu da söz konusu değildir. Üçüncüsü Gücü yettiği halde günah işlememeye azmetmesidir ki, bu da Firavun için söz konusu değildir. Tövbe için ön gördüğü baskı altında olmama, günahı terk etme ve günah işlememeye azmetme şartlarının hiç birisinin Firavun'da bulunmadığını ve bu nedenle onun imânının sahih olmadığını kaydeder.

⁷¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 708, vr. 168-170.

⁷² Şeyhülislâm, müftülenâm ve Ebû Hanife-i Sâni" gibi unvanlarla da anılan Ebüsuûd Efendi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Ebüsuûd Efendi", *DİA*, X, 365-371.

⁷³ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, nr. 930. vr. 91.

⁷⁴ Yunus 10/90.

⁷⁵ Meşhûr Hanefî fâkih, muhaddis, mütekellim, hattât, müfessir ve kıraat âlimi olan Ali el-Kârî el-Herevî hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403-404.

⁷⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1186, vr. 7-35.

* Metnin akışından "cemaat"ten kastının Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğu anlaşılmaktadır.

7. Ebu'l-Hayr'ın (ö. 1049/1639)⁷⁷ *Fir'avn'ın İmanına Dair Risâle'si*⁷⁸. Ebu'l-Hayr, yaşadığı dönemde ilgili ilgisiz birçok kimsenin (onun tabiriyle “Amr ile Ömer birbirinden ayırt etmeye bile muktedir olmayan birçok kimse”) nefsânî gazezlerden kaynaklanan saiklerle Firavun'la ilgili görüş ileri sürdüğünü belirtir. Bu şekilde zihin bulanıklığına sebep olan girişimler karşısında, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yardımcı olmak için söz konusu risâleyi hakem olarak kaleme aldığı ifade eder. Ebu'l-Hayr, bu konuda Şa'rânî'nin (ö. 973/1565)* konu hakkında *el-Yevâkit*'te zikrettiklerini naklederek Şeyh'in bu konuda herhangi bir ifadesinin bulunmadığını, zira *el-Fütûhat*'ta açıkça Firavun'un cehennemde ebedi olarak kalacağını kaydedildiğini ifade eder. Daha sonra selef ve halef ulemâsının cumhurunun bu îmânın, ye's halinde meydana geldiği, ye's halinde meydana gelen îmânın ise, muteber olmadığı konusunda görüş birliği içerisinde olduğuna dikkat çeker. Son olarak yine Şa'rânî'ye atıfta bulunarak Şeyh'e izafe edilen *Füsûs*'taki ilgili ifadelerin başkaları tarafından bu esere sokuşturulduğunu ileri sürer.

6. Arabzâde'nin (ö. 1103/1691)⁷⁹ *Risâle fî imâni Fir'avn'ı*⁸⁰. Arabzâde insanların kendisine Firavun'un îmânı hakkında sorduklarını belirttiikten sonra cumhurun onun küfrüne hükmettiği ve îmânının ye's îmânı olduğu, bazılarının ise onun mümin ve “tahir ve mutahhar olarak” öldüğü görüşünde olduğunu naklettikten sonra, sahih olanın cumhurun görüşü olduğunu kaydetmektedir. Firavun'un îmânını sahih gören diğerlerinin görüşünün ise batıl olduğunu, hiçbir akıllının buna razı olamayacağını, bu görüşün fesadının açık olduğunu ifade etmektedir. Bunun naklî ve akllî delillerinin bulunduğunu, naklî delilin “Allah onu, ibret verici şekilde dünya ve âhiret cezasıyla cezalandırdı” mealindeki ayet ile “Yûnus'un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) îmân edip, îmânı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! (Yûnus'un kavmi) îmân edince, dünya hayatında (sürüklenebilecekleri) rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştı” mealindeki ayettir. Akllî delil ise Allah'ın Firavun'u Kur'an'da hiçbir zaman yüce hasletlerle zikretmemesi, bilakis hep zemmederek ondan bahsetmesidir. Hâlbuki Allah bir insana, mağfîret ettikten sonra onun kötülüğünden çokça bahsetmez. Arabzade, Firavun'un îmânı hakkında değerlendirmesini bu şekilde ortaya koyduktan sonra sözü İbnü'l-

⁷⁷ Tam adı Sivasi Abdülmecid b. Muharrem b. Mehmed olan Ebu'l-Hayr hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Gündoğdu, “Sivasî, Abdülmecid”, *DİA*, XXXVII, 286-287.

⁷⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrîşah Sultan, nr. 294, vr. 91-94. Kütüphane katalogunda risâlenin künyesi; “*Fir'avn'ın İmanına Dair Risâle Şerhi*” şeklinde geçmektedir.

* Ebu'l-Hayr zaman zaman Şa'rânî hakkında kullanılan “Şa'ra'vî” nisbesini kullanmaktadır.

⁷⁹ XVI-XVIII yüzyıllarda aynı lakapla anılan birkaç Osmanlı âlimi bulunmaktadır. Bunların tamamı tasavvufa ilgi duymuşlardır. Risâlede müellifin bunlardan hangisi olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmamakla beraber bunun *Akaidü'n-Neseî*'nin (Arabzade Abdülvehhab, *Neseî Akaidü Tercümesi* (nşr. Osman Karadeniz), İzmir 1999) mütercimi olan Arabzade Abdülvehhab (ö. /1691) olduğu değerlendirilmektedir (M.Ç.).

⁸⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3767, vr. 117.

Arabî'ye atfedilen ilgili görüşe getirir. O, İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un müminlerden olduğundan bahsettiğini ileri sürecek olanlara, bu iddiada dört ihtimalin olabileceğini, bu nedenle dört yönden cevap verilebileceğini belirterek bu konuda İbn Kemâl'in sıraladığı hususları kaydeder: 1. Bu iddianın dayanağı *Fusus*'tür. Oysa *Füsûs* Şeyh'e ait değildir. Yahudiler Müslümanların akidelerini bozmak için onu telif ederek Şeyhe nispet ettiler. Zira aksi görüş *Fütuhât*'ta bulunmaktadır.* 2. Zaman zaman sekr halinde evliyâdan problemlili bazı sözler sudur edebilir, ancak bunlara itibar edilmez. Bu sözler arasında şeriata aykırı bir şey varsa bu sekrden kaynaklanmaktadır, sahv (aklı başında, uyanıklık) halinde değildir. 3. Şeyh uykusunda Resulullah'ı gördüğünü ve söz konusu bilgileri yazmasını ve yaymasını emrettiğini, hidayette olanın sebat edeceğini, dalalette olanın ise yüz çevireceğini ileri sürmektedir. 4. Görüldüğü gibi Şeyh rüyada gördüğünü ifade etmektedir, rüya misli veya zıddıyla yorumlanır. Ayrıca rüyada vaki olan talakin (boşama) nafiz olmadığı bilinmektedir. Buna göre gerçekten İbnü'l-Arabî Firavun'un imânını muteber saymışsa bile bu görüşü rüyada elde edilen bilgi mesabesinde ve hüccet değeri yoktur.

Firavun'un imânını muteber görmeyenlerin görüşleri, bu görüşlerini ortaya koyarken izledikleri yöntem ve risâlelerini kaleme alış gerekçeleri dikkate alındığında şu sonuçlar elde edilmektedir:

1. Söz konusu risâleler toplumda konu üzerinden yapılan tartışmaları durdurmak amacıyla kaleme alınmışlardır.
2. Hemen hemen bütün müellifler Ehl-i sünnet ve'l-cemaat alimlerinin görüşlerine atıfta bulunarak Firavun'un imânının muteber olmadığını onlara dayandırmaktadır.
3. Ebüsuûd Efendi gibi bazı müellifler İbn Teymiyye'nin izinden giderek İbnü'l-Arabî'yi eleştirmekle beraber genel olarak müelliflerin büyük çoğunluğu onu tezkiye etme yoluna gitmişlerdir.
4. Müelliflerin tamamına yakını Firavun'un imânının ye's ve be's halinde meydana geldiğini, ızırâr olduğunu ve bu nedenle sahih olmadığını ifade etmektedir. Oysa İmanın sahih olabilmesi için gaybî ve ihtiyârî olması gerekmektedir.
5. Firavun'un son demdeki ikrarı tövbe anlamına gelmekte ise de, tövbe için gerekli şartları taşımadığından geçerli değildir.
6. Cenab-ı Hak affettiği kulunu Kur'an'da hiçbir zaman bu kadar zemetmemiştir. Bu kadar zemmedilen bir insanın tövbesinin kabul edilmiş olması düşünülemez.
7. Kur'an'daki ilgili ayetlerin lafız ve mânâları Firavun'un imânının geçerli sayılmasına imkân vermemektedir.

* Yukarıda anılan ve Firavun'un cehennemde ebedi olarak kalacağı şeklinde delil getirilen *Fütühât*'ın 63. Bâb'ındaki ifadeye işaret edilmektedir (M. Ç.).

Sonuç

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren farklı fırka ve ekollere mensup âlim ve müfessirler Firavun'un îmânının geçerli olmadığı, zira bunun ye's halinde beyân edildiği, îmânın geçerli olması için irâde ve ihtiyâr doğrultusunda meydana gelmesi gerektiği konusunda görüş birliği içerisindeydi. Ancak İbnü'l-Arabî'den daha önce yaşamış olan müfessirlerden farklı olarak Âlûsî, İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'ta geçen ve daha önce bahsettiğimiz, onun Firavun'un cehennemde ebedi olarak kalacağını belirten ifadesinden yola çıkarak, onu tezkiye eder ve aslında onun isnâd edilen görüşte olmadığını belirtmektedir. Onun bu yaklaşımı İbnü'l-Arabî'nin Müslüman camia arasında, özellikle de tasavvuf çevrelerince bilinen yaygın şöhretinden kaynaklanmış olmalıdır. Böylelikle Firavun'un îmânının muteber olmadığını belirtmek suretiyle cumhurun görüşünü benimsediği gibi şöhreti yaygın olan İbnü'l-Arabî'yi tezkiye ederek bu alanda meydana gelmesi muhtemel bir zihin karışıklığını da önlemeye çalışmıştır. Zirâ İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un îmânını geçerli saydığını belirterek onu eleştirmek, onun böylesi bir düşünceye sahip olmadığını belirtmekten daha çok risk taşımaktadır. Âlûsî bu tavrıyla Firavun'un îmânı hakkında İslâm âlimlerinin yaygın görüşünü benimsemiş gibi İbnü'l-Arabî'yi de eleştiri oklarının hedefi olmaktan kurtarmış olmaktadır.

Konuyla doğrudan alakalı olmamakla beraber mahiyet itibariyle ilgisi bulunduğundan, değerlendirilmesi gereken ve peş peşe gelen; "Artık o çetin azabımızı gördükleri zaman: Allah'a inandık ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik, derler. Fakat azabımızı gördükleri zaman îmânları kendilerine bir fayda vermeyecektir. Allah'ın kulları hakkında süregelen adeti budur. İşte o zaman kafirler hüsrana uğrayacaklardır" mealindeki ayetlerdir.⁸¹ Mâtürîdî bu ayetlerin tefsirinde iki ihtimalin mümkün olduğunu belirtmektedir: 1. "Azabımızı gördükleri zaman" ifadesi öldükten sonra azabı görmelerine işaret etmektedir. Bu durumda onların îmânı hiçbir fayda vermez. 2. Henüz dünyada iken Allah'ın azabını görerek îmân etmeye işaret eder. Bu durumda onların îmânı kendilerini azaptan kurtarmaya yönelik bir îmândır ve böylesi bir îmân kabul edilmez.⁸² Fahreddin Râzî bu ayetin tefsirinde îmânın hür irâde anında kabul edilebileceğini, azâbı (ya da helâki) görme anında edilen îmânın kabul edilemeyeceğini ve bunun Allah'ın bir sünneti olduğunu belirtmektedir.⁸³ Aynı şekilde Âlûsî de be's halindeki îmânın makbul olmadığını, zira bunun îmânın mahiyetine aykırı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴

İmanın bir fiil olduğu temel ilkesi üzerine bina edilen îmânın sıhhat ve butlanı meselesi zorunlu olarak bu fiili işleyen failin irâdesini gündeme getirmiştir. Bir kısım marjinal grupların dışında İslam ümmetinin tamamı îmânın sahih olabilme-

⁸¹ el-Mü'min 40/84-85.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 101-102.

⁸³ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 92-93.

⁸⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, XXIV, 92 vd.

si için hiçbir harici baskı olmaksızın özgür bir irâde ile gerçekleşmiş olmasını şart koşmaktadır. Gerçekten de ğayb olan Allah ile bir nevi iletişim kurma anlamına gelen îmânın işlevsellik kazanabilmesi için vicdanî bir imtinân ile gerçekleşmesi gerekmektedir. İnsan irâdesini devre dışı bırakarak aksi istikamette ikrârda bulunmasına sebep olan baskılar beşerî olabileceği gibi tabii de olabilir. İnsanın can, mal, ırz gibi temel unsurlarının tehlike altına girmesi durumunda insanın bu tehlikeleri ber taraf etmek maksadıyla vicdanının aksine bir beyanda bulunması mümkün ve hatta bazen gerekli olduğu gibi tabii bir felaket karşısında da aynı şekilde davranması mümkündür. Bu nedenle İslâm âlimleri baskı altında beyan edilen îmânı geçerli görmedikleri gibi böylesi bir ortamda beyan edilen inkârı da geçersiz kabul etmektedirler.

Firavun'un durumuna bakıldığında, helakin tam olarak hissedildiği bir anda îmân ettiği anlaşılmaktadır. Onun aksine daha önce îmân eden İsrailoğulları onun gözlerinin önünde kurtuluşa ermişlerdir. Firavun normal şartlarda denizi geçmek imkânsız olduğu halde İsrailoğullarının geçmesinin îmânlarından kaynaklandığını bizzat müşahede etmiştir. Bu nedenle helak olacağını anladığı anda hiç tereddüt etmeden "İsrailoğullarının îmân ettiğine îmân ettim" demiştir. Onun bu şekilde îmânını ikrar etmesi, mutlak olarak Allah'a îmân ettiğine dair bir tabir kullanmaması, îmânını kurtuluş vesilesi yapmaya kalkıştığına en açık delildir. Kur'an'da peygamberleri inkar ettikleri için mûcizevî bir şekilde helak edilen pek çok kavimden bahsedilmektedir. Yunus suresi 92. ayette de açıkça ifade edildiği gibi Hz. Yunus'un kavmi hariç bu durumda îmân eden hiç kimsenin îmânı kendisine fayda getirmemiştir. Şayet Firavun'un îmânı geçerli olsaydı onun da İsrailoğulları gibi kurtulması gerekirdi, ayrıca Kur'an'da istisna edilenler arasında o da anılırdı.

Kur'an Firavun'dan sıklıkla bahseder. Ancak her zaman kötülüğün, zulmün, işkencenin, istikbarın, tuğyanın en çarpıcı örneği olarak dile getirilir. Ondandır övgüyle bahseden hiçbir ayet bulunmadığı gibi tövbe ettiğine, yaptıklarından pişmanlık duyduğuna dair de herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Hatta îmân ettiğini ifade eden ayetten hemen sonra "artık iş işten geçti; sen daha önce isyan etmiştin" mealindeki beyan ile onun bu îmânının geçersiz olduğuna işaret edilmektedir. Hâlbuki Kur'an günah işleseler bile tövbe eden örnekler de vermekte ve onların tövbelerinin örnek alınmasını tavsiye etmektedir. Bu gruba girenlerin başında peygamberler gelir. Buna göre Yüce Allah'ın bağışladığı, îmânını kabul ettiği bir insanı bu kadar zemmederek kötülüğün timsali olarak sunması nazm-ı celilin üslubuna uygun düşmemektedir.

İbnü'l-Arabî'yi tezkiye eden müellifler de dâhil olmak üzere İslâm âlimlerinden selefîn tamamı, halefîn ise çok uç örnekler hariç, kahir bir ekseriyetinin Firavun'un îmânını muteber görmemiş olması bu türden bir îmânın, îmânın genel mahiyetine aykırı olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Arabî her ne kadar Füsûs'un ilgili pasajlarında Firavun'un ehl-i necattan olduğunu ifade ediyor ise de bu

ifadelerin “vahdet-i vücud” teorisi içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Onun aslında ilahî yazgı karşısında Firavun’un sadece bir figüran olduğunu iddia eden ifadelerinden, Firavun’un kurtuluş ehlinden olmasının helak anındaki îmânın da ötesinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca İbnü’l-Arabî’nin farklı eserlerinde farklı değerlendirmelerde bulunması da bunu göstermektedir. Firavun’un îmânını muteber gören müellifler çok nadir oldukları gibi, ayrıca salt İbnü’l-Arabî’yi tezkiye etmek için bu kanaati izhar etmişlerdir. İleri sürdükleri argümanlardan bu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Firavun’un îmânı, îmân için gereken unsurları taşımamaktadır. “Biz zahire göre hükmederiz” fehvâsınca, zâhiren onun îmânına kail olmak için yeterli delil mevcut değildir. İmân özü itibarıyla Allah ile kulu arasındaki bir hadise olduğundan ona tam olarak nüfûz etmek imkânsızdır. Ancak nasların doğrultusunda ve kulun zahirî tavrına bakarak bir kanaate varmak mümkündür. Buna göre naslar Firavun’un imânını kabul etmemize imkân vermemektedir. Bununla beraber İslâm âlimleri Firavun’un îmânı etrafında tartışmalar yaparak ümmetin birbirine düşmesini hoş karşılamamışlardır. Zirâ her ne kadar Firavun’un îmânının geçerli olması için haklı hiçbir gerekçe yok ise de, bu îmânın geçerli olması Müslümanlardan bir şeyi kaybettirmez. Şayet Yüce Allah her şeye rağmen onun îmânını kabul etmişse buna kimsenin itirazı da olamaz. Bu konuda akıl yürütmek, fikir geliştirmek, görüş beyan etmek gibi ameliyeler hoş karşılanabilirse de Firavun’un îmânı üzerinden ümmetin ihtilafa düşerek birbirlerini suçlamaları hoş karşılanmaz. İslâm âlimleri bu maslahatları göz önünde bulundurarak bu konuda temkînli davranmayı tercih etmişlerdir. Büyük bir çoğunluk Firavun’un îmânını geçersiz kabul etmekle beraber İbnü’l-Arabî hakkında daha temkînli ifadeler kullanmış, zaman zaman onu savunma yolunu tutmuşlardır.